

Koloh Gábor

A demográfiai átmenet problematikája

*Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei**

A demográfiai átmenet elmélete az elmúlt másfél évszázad népesedési változásainak megértését célzó, egyszerűnek tűnő, szemléletes leíró modell, amely szerint magas halandóság és magas fertilitás után előbb a halandóság csökken, majd a fertilitás, hogy aztán beálljon az alacsony halandóság és alacsony fertilitás stabil állapota. A lassan százéves elméletet megfogalmazása óta számos kritika érte, hatására alternatív magyarázatok születtek, az idők folyamán tagolták, illetve kétérválasztották, az emberiség népesedésében bekövetkezett változásokat globális szinten magyarázni kívánó jellegét mégis máig őrzi.¹ A népesedési vizsgálatok számára óriási kihívást jelent viszont, hogy egy olyan – a modernizációs teóriák közé tartozó – univerzális elmélettel dolgozzanak, amely a lehető legcsekélyebb mértékben tükrözi az egyes régiókban, országokban végbement konkrét folyamatokat. Jelentős változatosság figyelhető meg ugyanis az átmenet időzítésében és intenzitásában, az egyes szakaszok egymásutániségében, így ha átfogó jellege miatt kellően rugalmasan kezeljük is magát az elméletet, akkor is számos kutatásra és vitára ad okot a folyamat részleteinek, az eltérések mögött húzódó okoknak a feltárása.² Önmagában mindez roppant inspiratív, gondolkodásra ösztönző kihívás is egyben, amely máig és vélhetőleg még igen sokáig foglalkoztatja majd a téma kutatóit, szerte a világon.³ Mivel a téma, jelzett fontossága miatt, szakirodalmát tekintve is bőséges, az alábbiakban mindössze arra teszek kísérletet, hogy a népesedési folyamatok Kelet-Közép-Európára koncentrált ábrázolását követően végiggondoljam az átmenettel és szakaszaival kapcsolatos egyes magyarázatok fő irányát, előkészítve a terepet a további kutatásoknak, vitáknak és párbeszédnek. Gyakorlatiasabban fogalmazva tehát, arra a kérdésre kívánok választ találni, hogy a népesedéstörténeti folyamatok – pontosabban a termékenységi és a halálozási, részint a házassági változások – kutatása során keletkező új és egyre több, egyre inkább nyilvános adatok, adatbázisok felhasználásával milyen irányból várhatók új magyarázatok, amelyek már a legújabb alkalmazott módszerekre és vizsgálódási szintekre reflektálnak. Ehhez először a kelet-közép-európai

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107). Ezúton is kifejezem a köszönetemet a kéziratvitákon kapott hasznos javaslatokért, különösen Bódy Zsombor, Husz Ildikó, Kövér György, Melegh Attila, Öri Péter és Tomka Béla észrevételeiért.

¹ Jelen tanulmány nem vállalkozhat a demográfiai átmenet elméletére vonatkozó szakirodalom teljes körű összefoglalására, erre vonatkozóan azonban lásd: Öri 2018.

² Demény 1968.

³ Chesnais 1993; Livi-Bacci 1999.

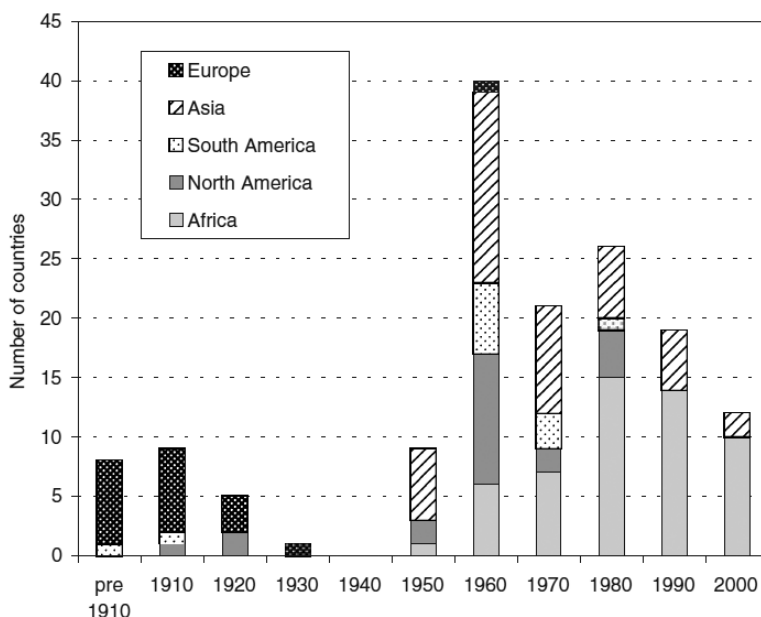
demográfiai folyamatok főbb tendenciát tekintem át, majd a hozzájuk fűzött magyarázatokat elemzem, végül, az utolsó egységben – koncentrálva a magyarázatok mögötti problematikára – saját következtetéseimet fogalmazom meg, reflektálva a globalizációtörténeti megközelítésből fakadó lehetőségekre.

A FOLYAMAT

Európában a 19. század második felétől, utolsó harmadától kezd mérhetővé válni a halálozások és a születések arányának eltérő ütemű és gyorsaságú csökkenése. A folyamatot 1929-ben Warren Thompson, majd a következő évtizedekben Adolphe Landry és Frank W. Notestein a demográfiai átmenet kezdeteként címkézte.

1. ábra

A demográfiai átmenet kezdete országok száma és kontinensek szerint

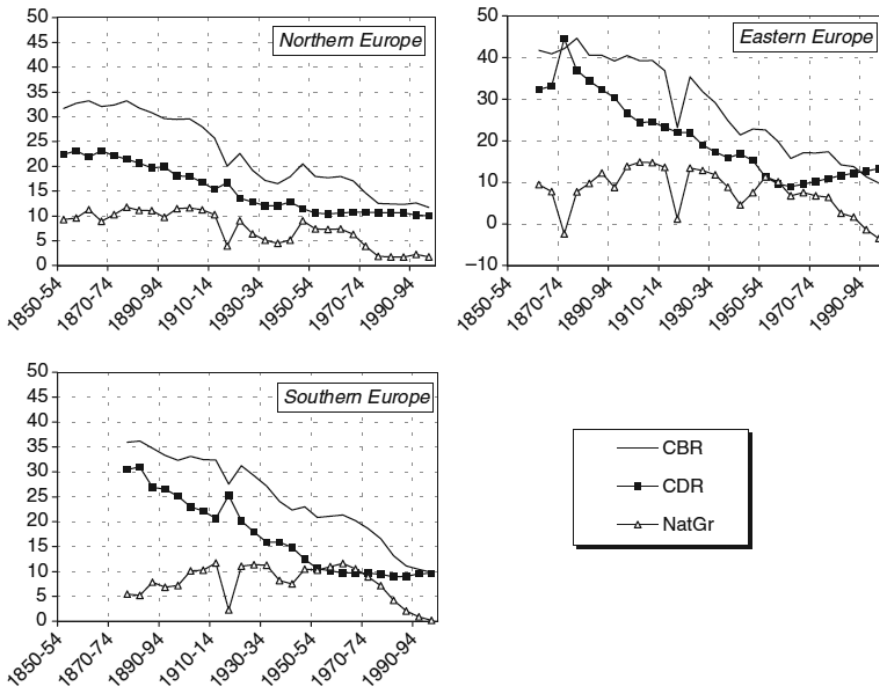
Forrás: Reher 2004: 20.

Az 1. ábrán közöltek szerint a demográfiai átmenet a 19. század végén, a 20. század elején döntően Európában ment végbe, de ezzel párhuzamosan már az amerikai kontinensen is megkezdődött. A 20. század második felében a folyamat először Ázsiára koncentrálódott, majd a század utolsó harmadától Afrikában is végbement. Ennek alapján Reher négy csoportot különböztet meg: *előfutároknak* (*forerunners*) nevezi azokat az országokat, amelyekben a termékenység

csökkenése már 1935 előtt elkezdődött; a *követők (followers)* körében ugyanez 1950 és 1964 között, a *csatlakozók (trailers)* körében 1965 és 1979 között figyelhető meg, míg azon államok, ahol 1980 után kezdődik a visszaesés, a *lemaradók (latecomers)* megnevezést kapják. Az első csoportba 24, zömében európai ország tartozik, így például Svédország (ahol a fertilitás csökkenésének kezdete megközelítőleg 1865-re tehető), Magyarország (1890), Spanyolország (1910), vagy az amerikai kontinensről az Egyesült Államok (1925), illetve Uruguay (1890). A követők között 17 országot találunk, főleg tehát ázsiaiakat (Japán [1950], Izrael [1955]) stb.), míg a 48 csatlakozó között már kiegyenlített az afrikaiak, az ázsiaiak és az amerikaiak aránya (például: Dél-Afrika [1975], Mexikó [1970] és Észak-Korea [1970]).⁴

2. ábra

A demográfiai átmenet az európai előfutárok körében (CBR = nyers születési arányszám, CDR = nyers halálozási arányszám, NatGr = természetes szaporulat)

Forrás: Reher 2004: 37.

A 2. ábrán, közelebbről is megvizsgálva az európai folyamatokat, jól láthatóan mutatkozik meg, hogy a demográfiai olló eltérően nyílik, illetve zárul az

⁴ Reher 2004: 19–41.

előfutároknak nevezett országcsoportok körében is. Az észak-európai országok között hosszabb ideig figyelhető meg a születések és a halálozások lassú csökkenése, míg ez a folyamat a kelet-európaiaknál gyorsabban és radikálisabban zajlott le. Dél-Európában – ahonnan későbbre kezdődnek az adataink – hasonlóképp gyorsabban és ütemesebben végbemenő változásról beszélhetünk.

A Habsburg Monarchiában és benne kiemelten Magyarországon végbement folyamatot Katus László 1980-ban tágabb történelmi perspektívából összegezte, nagyban építve az akkor már eredményeket felmutató családrekonstrukciós vizsgálatokra.⁵ Katus az osztrák és magyar népszámlálások, statisztikai évkönyvek alapján a termékenység változását mutató princetoni indexek kiszámításával és a családrekonstrukciós számítások első következtetéseinek felhasználásával jutott arra a következtetésre, hogy a demográfiai átmenet Ausztriában és Magyarországon egyidejűleg indult ugyan, de eltérő ütemű volt. A demográfiai olló az előbbiben korábban nyílt, és hamarabb zárt, mint Magyarországon, ahol a demográfiai átmenet kezdetét jelző halálozási arányszámcsökkenést megelőzte a termékenységi arányok csökkenése. Persze az általános termékenységi index Magyarországon a 19. század második felében Európában mindvégig a legmagasabbak között volt, így a csökkenés magasról indult.⁶ A regionális bontásokat szemlélve pedig Katus arra a következtetésre jutott, hogy a folyamat északnyugaton kezdődött, és lassan terjedt keleti, délkeleti irányba.⁷ Katus a magasabb termékenységi index mögött a magasabb nupcialitást (a szülőképes házas nők arányát) hangsúlyozta, amely – értelmezésében – egyértelműen kijelöli az ország helyét a Hajnal-vonaltól keletre.⁸ A halálozások csökkenésének megindulása mögött elsősorban a csecsemő- és gyermekhalálozás mérséklődése állt, de a Kárpát-medencében ez csak jóval a nyugat-európai csökkenést követően következett be, úgy, hogy a – főleg fiatal és felnőtt korosztályt érintő – tuberkulózisban meghaltak aránya továbbra is kiemelkedően magas maradt.⁹ Az átmenet során a demográfiai olló kinyílása azonban népességnövekedést produkált, és térségünkben ez jól érzékelhető szaporulatot jelentett. Ennek egyik jeleként a század utolsó harmadától fokozatosan nőtt az – elsősorban az Egyesült Államokba – kivándorlók száma (ami csak az I. világháborút követően esett vissza, több hullámban).¹⁰ A népesség növekedése így Európa fejlettebb és kevésbé fejlett országaiban egyaránt megnyilvánuló, globális migrációs folyamatot idézett elő, amely a 19. századi globalizációs folyamatok egyik legjobban megragadható példája. Ezzel párhuzamosan pedig érdemes azt is látnunk, hogy az életkörülmények fokozatosan bár, de folyamatosan javultak, amit támogattak – az elsősorban csak a nagyipari munkásokat érintő – korai

⁵ Katus 1980: 270–288.

⁶ Dányi 1991.

⁷ Katus 1980: 273–282.

⁸ Katus 1980: 277.

⁹ Katus 1980: 274–275; Őri–Spéder 2020: 514.

¹⁰ Katus 1980: 271; Tomka 2009: 71.

jóléti intézkedések is, amelyek Németországot követően a Monarchiában sem váratlak sokáig magukra.¹¹

Az I. világháborút követően a születések számának csökkenése – amit erőteljesen tematizált a két háború közötti időszak politikai és társadalmi diskurzusa – nem a háború közvetlen hatása volt, még ha a háborús évek visszaeső születésszáma és az ezt nem ellensúlyozó, 1919–1920. évi pótlási effektus miatt a kortársak zöme számára így tűnhetett is.¹² A háborút követően a Monarchia korábbi politikai és gazdasági egysége megszűnt, és az utódállamok közötti konfliktusok, kiegészülve a termékenység ekkor megtapasztalt csökkenésével, a politikai elitet reflektáltabb demográfiai tudatosságra ösztönözte, ami lehetőséget adott a különböző népesedési elméletek megfogalmazására és – elsősorban, ám nem kizárólag a vesztes országokban – az egyre inkább militarista jelleget öltő pronatalista politikára.¹³

A II. világháborút követően Nyugaton jelentkező *baby boom* térségünkben elmaradt (legfeljebb csak az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején jelentkező magasabb szülési arányt tekinthetjük – időben erősen redukálva – annak), a gyermekszám csökkent, és a csökkenés üteme egyre fokozódott. A pronatalista politikát és ezzel együtt a művi vetélések megtiltását Kelet-Közép-Európában hamarosan az abortuszok teljes liberalizálása váltotta fel, amely a fertilitás nagymérvű eséséhez vezetett.¹⁴ Az egyetlen kivétel Románia volt, ahol az 1960-as évek közepén bevezetett abortusztilalom a termékenység átmeneti emelkedésével járt. Mindezzel egy időben az 1950-es és 1960-as évek társadalom- és gazdaságpolitikája révén erőszakos kollektivizálás és gyors szekularizáció ment végbe, amely a családok megélhetésére és értékrendjére egyaránt hatott.¹⁵ A női foglalkoztatottság megemelkedett, ami nemcsak a gyermekvállalás és munka konfrontációjának megjelenését eredményezte, de a térbeli mobilitás fokozódása a szűkebb családtól való eltávolodást is magával hozta, ami a gyermekvállaláshoz kapcsolódó szülői-rokoni segítség elvesztését is jelentette. Mindehhez alacsony bér és kevés bölcsődei férőhely járult.¹⁶ Az 1960-as évek közepétől pedig a halálozás trendjében is fordulat következett be: az addigi javulást a térségben kialakuló súlyos egészségromlás, majd egy epidemiológiai válság követte. Európa két fele között a népesedési folyamatokban egyre erősebb divergencia érvényesült.¹⁷

A nyugati *baby boomot* követően, az 1960-as évek közepétől megfigyelt termékenységi visszaesést (*baby bust*) egyes demográfiai elemzések a második demográfiai átmenet folyamataként jelölik. Ebben már olyan kérdések is megjelentek, mint a család átalakulása, a házasságon kívüli születések mértéke vagy

¹¹ Flora–Alber 1981: 48–70; Tomka 2015: 45.

¹² Koloh 2018a: 22–30.

¹³ Caldwell 2006: 250–251, 333; Melegh 2014: 33.

¹⁴ Caldwell 2006: 329.

¹⁵ Tomka 2009: 58.

¹⁶ Őri–Spéder 2020: 490–491.

¹⁷ Tomka 2009: 64; Mackenbach 2013; Mackenbach et al. 2015.

a migráció alakulása. Az Európa keleti felén jelentkező demográfiai trendek sajátja, hogy az átmenet elemei összecsúsztak. Tomáš Sobotka és társai Hollandia és Csehország összehasonlító vizsgálata során előbbinél az átmenet fokozatosságát, utóbbinál torlódását állapították meg, hangsúlyozva, hogy a különbség mögött nem az anyagi, hanem a társadalmi, pszichológiai és viselkedésbeli változások voltak a meghatározóbbak.¹⁸ Az államszocializmus idejében a kétgyermekes családmódel térnyeréséről beszélhetünk, ami az egyszerű reprodukivitást biztosító 2,1-es érték körüli ingadozást jelentett, a rossz halandósági értékekkel együtt viszont népességfogyáshoz vezetett.¹⁹ Mindeközben tovább fejlődtek a gyerekvállalást ösztönző népesedéspolitikák: Kelet-Németország nyomán például Magyarországon is lépésről lépésre egyre több intézkedést hoztak.²⁰ A gyermekvállalás visszaszorulása következtében azonban a népesség átlagéletkora megnőtt, és érzékelhetővé vált a napjainkig tartó előregedés. A házasság szerepe mindeközben átalakult, hiszen a házasságon kívüli születések, valamint az élettársi kapcsolatok terjedésével a házasság már nem a gyermekvállalás feltétele, hanem más társadalmi tényezők „közvetítője” lett (gondolhatunk például a jogilag garantált nagyobb biztonságra, támogatásra, de vallási elköteleződésre vagy a hagyomány folytatására).²¹ Sajátos, rendszerspecifikus jelenség viszont a kommunista Kelet-Közép-Európában a halálozási értékek romlása, amely mögött egyrészt a halandóságcsökkenés extenzív szakaszának lezárulása, másrészt a középkorú férfiak egészségromlására együttesen ható kiszolgáltatottságérzet, túlterheltség, nem hatékony munkavégzés, egzisztenciális konfliktusok, stressz és rossz stresszkezelési technikák, káros szenvedélyek és az egészségtelen étkezési rend egyaránt hatott.²²

A 1980–90-es évek fordulója a mindennapi élet körülményeit mélyrehatóan megváltoztatta.²³ Kelet-Közép-Európában a biztosból a bizonytalanságba való átmenet vette kezdetét:²⁴ a szociális rendszer három oszlopa, a garantált foglalkoztatás, a szociális védelem és a viszonylag stabil árszínvonal megszűnt.²⁵ A változások hatására 1990 után transzformációs válság alakult ki, amely az imént jelzett diffúz átalakulás felgyorsulását idézte elő.²⁶ A fertilitás Kelet-Európában tovább romlott, emellett a házasságkötési életkor meredeken nőtt.²⁷ A halandóság jellegzetes eltérésekkel változott: Szlovéniában, Lengyelországban és Csehországban gyors javulás következett be, Magyarországon lassabb, míg a szovjet utódállamokban egyértelmű romlás volt kimutatható. Téréségünket az 1990-es évek második felére érte el az egészségtudatosabb életmód, a törekvés a szív- és

¹⁸ Sobotka et al. 2003: 70; Tárkányi 2008: 436–437.

¹⁹ Őri–Spéder 2020: 493.

²⁰ Caldwell 2006: 366–369; Melegh–Őri 2003; Őri–Spéder 2020: 491.

²¹ Őri–Spéder 2020: 493.

²² Tomka 2009: 67–68; Kovács–Bálint 2018; Őri–Spéder 2020: 505.

²³ Őri–Spéder 2020: 495.

²⁴ Therborn 1995; Rychtaříková 2001: 124.

²⁵ Caldwell 2006: 365–366; Tárkányi 2008: 432.

²⁶ Tomka 2009: 82–83.

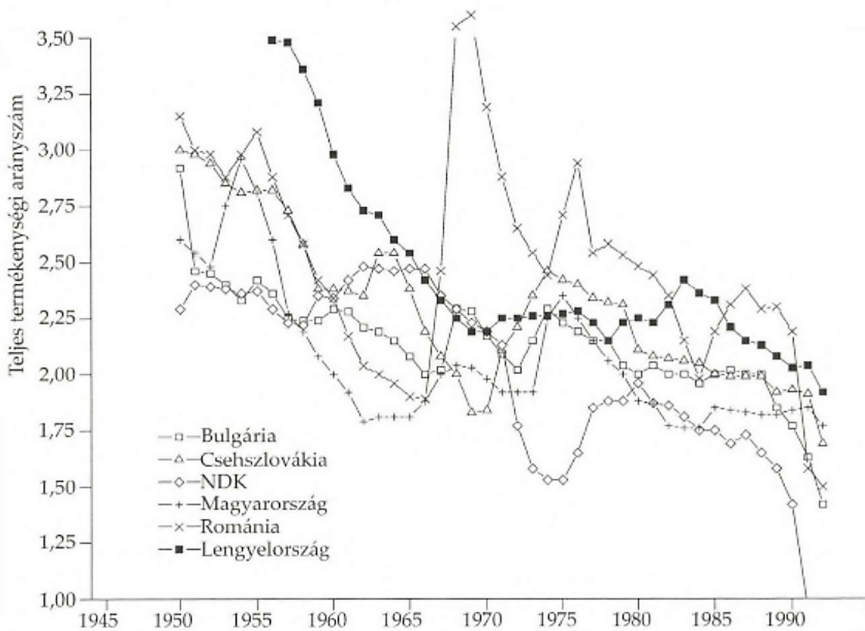
²⁷ Caldwell 2006: 290, 321.

érrendszeri betegségek megelőzésére, összefoglaló nevén a kardiovaszkuláris forradalom,²⁸ de az egészségügyi javulás – a modern gyógyászat, diagnosztika, gyógyszerek stb. költségei miatt – inkább rétegspecifikusnak tekinthető.²⁹

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a 19. század utolsó harmadától a termékenységi értékek térségünkben csökkentek, és ez a tendencia máig sem állt meg. A csökkenés akkor is egyértelmű, ha a régió egyes országaiban feltűnő kiugrásokat is találunk (például Romániában, ahol 1966-tól egészen 1990-ig törvény tiltotta az anya döntésén alapuló abortuszt, lásd a 3. ábrát). A halálzási értékek ugyancsak csökkenést mutattak, a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása a térségben is mélyreható változásokat idézett elő.

3. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása kelet-közép-európai és délkelet-európai országokban, 1952–1992

Közl: Tomka 2009: 54. Forrás: Coleman, David (ed.) 1996: *Europe's Population in the 1990s*. Oxford University Press, Oxford, (Appendix) 49–53.

²⁸ Vallin–Meslé 2004.

²⁹ Őri–Spéder 2020: 506–507.

MAGYARÁZATOK

A fent bemutatott folyamatok jobb megértése érdekében vizsgáljuk meg közelebbről a rájuk adott magyarázatokat.

A születéskorlátozás megjelenése kapcsán több, főképp antropológiai elképzelés is létezik, amely vitatja annak modern kori kezdetét.³⁰ A demográfiai átmenet elmélete ezzel szemben a korai idők magas születési és halálozási számát hangsúlyozza, de problematikusabb ennél a teória azon része, amely átmenetet feltételez a hosszabb távú stabil állapotból egy hosszabb távon érvényesülő stabil állapotba. Visszatérek rá, de már az előzőekből is kiviláglik, hogy az átmenet a hosszabb távú stabil állapotba mindeddig nem valósult meg, míg a kiinduló, hosszabb távú stabil állapot pontos rekonstruálása a források szabta korlátok miatt ütközik számos nehézségbe.³¹ Mindemellett pedig érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a kontrollálatlan termékenység messze nem jelent maximális termékenységet, éppen ezért annak meghatározása, hogy – a nettó reprodukciós együttható elérésén kívül – az egyes populációk között pontosan hol húzunk határokat, szintén számos problémát vet fel, akárcsak a tartós, visszafordíthatatlan termékenységszökkenés kezdetének meghatározása.³² Ansley Coale szerint a termékenység szándékos korlátozásáról akkor beszélhetünk, ha az alkalmazói számára tudatos, előnyös (akár az anya élettartamában vagy materiálisan stb.) és technikailag megoldható volt.³³ A coale-i feltételek mögött azok a társadalmi folyamatok húzódnak meg, amelyek az embert figyelmesebbé teszik saját életkörülményeire, annak javítására, mintegy arra sarkallva, hogy megoldást keressen biológiai meghatározottságára, s ezzel a korábbi normáktól eltérjen. A születésszabályozás gyakorlása épp emiatt szélesebb közösségi elfogadást feltételez, amelyet a kölcsönös előnyök ígérete biztosít. Ezeknek az előnyöknek amellet, hogy sokfélék, jól körülhatárolhatónak kell lenniük. John Caldwell azonban egyértelműen a gazdasági meghatározottságot tekintette a demográfiai viselkedés meghatározójának.³⁴ Marxista jellegű okfejtése átvette azokat a korábban kidolgozott paneleket, amelyek szerint a kultúra, a vallás, a hiedelmek, a törvények és a szokások mintegy *felépítményei* annak a rendszernek, amely a gazdaságra épül. A felépítmény célja, hogy a társadalom tagjai számára elfogadhatóvá tegye a rendszert, és a gazdálkodási módok változatai eltérő demográfiai viselkedést szülnek, még akkor is, ha az egyes termelési módok átfedésbe kerülnek egymással. A tudományos és technikai fejlődés következtében viszont a termelési mód megváltozik, és az új rend új demográfiai viselkedést eredményez.³⁵ Caldwell érvelése szerint

³⁰ Polgar 1971: 3; Handwerker 1983: 5.

³¹ Tomka 2009: 47.

³² Caldwell 2006: 9. A történeti demográfiai szakirodalom sokáig a hutteriták termékenységét vette alapul, de érdemes hangsúlyozni, hogy a születéskorlátozás létét ennek a minimumához igazították, azt is több lépcsőben. Erre vonatkozóan: Andorka 1988: 48–49.

³³ Coale 1973: 65.

³⁴ Caldwell 2006: 6.

³⁵ Caldwell 2006: 7–16.

a hangsúly az innovációból fakadó változás folyamatosságán van, amely így nem lehet mellőzhető szempont, mint például Thomas Malthus felfogásában, ám túlzottan hangsúlyozható sem, mint például – Malthust ellentételezve – Ester Boserupnál.³⁶ A különbségek azonban területileg is megfigyelhető mintázatokat követnek, mint ahogy John Hajnal is a modern Európa és a kapitalizmus megjelenését az európai házassági minták térbeli összefüggéseiben tárgyalta.³⁷ Elméletének kidolgozása során Thompson is a nyugat- és kelet-európai szinten észlelhető különbségre épített, és felosztása, amely a Danzig–Trieszt vonalon alapult, már egészen közel volt Hajnal későbbi Szentpétervár–Trieszt vonalához.³⁸ Kisebbléptékű mintavételes kutatások ellenben arra engednek következtetni, hogy ezek a regionális különbségek nemcsak hogy folyamatos mozgásban vannak, de hatnak is egymásra, emiatt erős tendencia mutatkozik a hagyományos viszonyok közötti nagy regionális különbségek kiegyenlítődére.³⁹ Ez a felismerés aztán új elméleteket szült, így például a Monarchiára vonatkozóan Katus László fogalmazta meg az első demográfiai átmenet három típusát. Ausztria nyugati országait és Magyarország néhány nyugati megyéjét eszerint a kései házassulók és a nem házasodók magas aránya, így az alacsony termékenység, Ausztria keleti országait (Galíciát és Bukovinát), valamint Magyarország alföldi megyéit az általános és korai házasság, valamint a magas termékenység jellemzi, ahol a halálozás csökkenését hamar követte a termékenység esése. A klasszikusnak és kelet-európainak mondott átmenetek mellett azonban Magyarország többi vidékén egy harmadik átmenet érvényesült, amelynek jellemzője a korai és általános házasságkötés és a születésszabályozás korai megjelenése, amely szintén a termékenységi értékek esését váltotta ki.

A demográfiai átmenet elméletét a kezdetektől élénk érdeklődés övezte. Martin Dribe és munkatársai a jelentőségét kifejezetten a neolitikumhoz, illetve az ipari forradalomhoz mérik.⁴⁰ Az érdeklődést pedig fokozta, hogy mindmáig nem világos, pontosan milyen tényezők és mennyiben járultak hozzá a változásokhoz. Annak megállapítása, hogy a demográfiai átmenet szakaszai szoros összefüggést mutatnak a társadalmi és gazdasági fejlődéssel, túl általános ahhoz, hogy bármit is megválasszon.⁴¹ Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy az átmenet az egyes országokban eltérő formában zajlott le, és a legkevésbé követte a bevezetőben leírt klasszikus elképzelést. Még akkor is hiányérzetünk támad, ha tudjuk, hogy – Dribe és munkatársai szerint – az iparosítás, az urbanizáció, a halandóság változása és a gyermekek költsége kombinációjában érdemes gondolkodnunk.⁴² A demográfiai átmenet elmélete – amelyet Noriko Tsuya hangsúlyozottan két

³⁶ Boserup 1965, 1987.

³⁷ Hajnal 1965: 132.

³⁸ Melegh 2014: 33–34.

³⁹ Dányi 1977: 56–85.

⁴⁰ Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163; Wrigley 1973.

⁴¹ Knodel – Van de Walle 1979: 217–245; Caldwell 2006: 103.

⁴² Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163; Tomka 2009: 47.

részre, a termékenységi és halálozási átmenetre, míg John Weeks termékenységi, halandósági, együttlélési, korszerkezeti, illetve migrációs-urbanizációs átmenetekre oszt⁴³ – felvetette a gyermekekre irányuló figyelem alakulásának kérdését is. Gazdasági oldaláról vizsgálva a kérdést, úgy tűnhet, hogy az átmenet kezdete szoros összefüggést mutathat a gyermek jelentette bevétel és kiadás különbözőségének tartósan negatív voltával, valamint azzal, hogy az iparosodott társadalomban a szülők hajlandók többet költeni a gyermekükre.⁴⁴ A csecsemő és gyermek túlélési esélyeit emellett az is jelentősen növelhette, hogy nagyobb figyelmet, tördődést kapott.⁴⁵ A családtörténeti kutatások ugyanakkor mára már meggyőző bizonyítékokat szolgáltatottak arról, hogy a gyermekek iránti odaadó figyelem nem a 20. század sajátja, hanem – nyilván erőteljesen meghatározó térbeli és társadalmi különbségek mellett – már jóval korábban jelentkezett.⁴⁶ Az első demográfiai átmenet elméletének cizellálása során mégis úgy tűnt, hogy a gyermek iránt érzett önzetlen odaadást, avagy altruizmust tekintették a mozgatórugónak, de ez főleg majd a második demográfiai átmenet elméletében az egyéni önmegvalósítás, individualizmus ellentételezéseként kapott nagyobb hangsúlyt.⁴⁷

A demográfiai átmenet további jellemzője, hogy van egy terjedési dinamikája. A diffúziós elmélet szerint ugyanis az időben és térben megjelenő, jelentős változatosság fokozatosan homogenizálódik, és ez a lokális szinteken megjelenő különbségeket elmosó változás teszi globálisan értelmezhetővé az egész átmenet-konceptiót. Ebben az esetben a terjedést leginkább a korábbiakban felépítményként jellemzett tényezők, tehát például a vallás, az erkölcsi beállítódás stabilitása, hagyományozódása képes fékezni.⁴⁸

Ezen a ponton azonban érdemes számot vetni a fejlődés kérdésének megítélésével is.⁴⁹ A szexuális kapcsolatok alakulását tekintve Caldwell hangsúlyozza, hogy az 1940-es évek végére a korai, tehát házasságot megelőző szexuális kapcsolatok már jellemzőnek tekinthetők, de a korábbi szociográfiák, így Erdei Ferenc *Parasztok*, vagy Illyés Gyula *Puszták népe* című munkája az 1920–1930-as évek magyar tanyavilágban is egy szabadabb szexuális erkölcsű világot mutatnak be.⁵⁰ Bár a 20. század során érték kihívások, tudományos körökben a demográfiai átmenet elmélete vált elfogadottá, még ha a magyarázat egyes elemeinek, így a természetes termékenységnek vagy a fogyasztási döntési mechanizmusoknak, vagy pedig a „vagyonáramlásnak” hangsúlyozása ma sem tekinthető kielégítőnek. Számos komplex kutatás zajlott azonban az iskolázottságra, a nők helyzetének

⁴³ Tsuya 2010; Weeks 2007.

⁴⁴ Becker 1991: 155.

⁴⁵ Caldwell 2006: 103–104, 163.

⁴⁶ Stone 1977; Ariès 1987: 233; Pollock 1990; Barclay 2011; Erdélyi (szerk.) 2019.

⁴⁷ Rychtaříková 2001: 114.

⁴⁸ Caldwell 2006: 16.

⁴⁹ Melegh 2014: 30.

⁵⁰ Erdei 1973; Illyés 1936.

megváltozására, a társadalmi mobilitásra vagy épp a mentális változásokra vonatkozóan.⁵¹

A halálózási átmenettel szoros összefüggésben tárgyalható a halandóság visszaszorulása, a járványok megszűnése és az emberi élettartam megnövekedése.⁵² Thompson és Notestein szerint ugyanis ha tudjuk, miért csökkent a halálózás, már azt is tudjuk, miért csökkent a termékenység.⁵³ Természetesen az előbbieket ennek már hosszabb cáfolatát nyújtották, de a magyarázat tudománytörténeti fejlődése szempontjából mégis fontos volt a felvetés. A halálózás csökkenése önmagában ugyanis egytényezős és ebben a formában különösen gyenge magyarázat volt.⁵⁴ Az egészséges fogyasztásra és higiénára oktató propaganda és elemi oktatás terjedése, valamint a lakásviszonyok javulása – ahol ez megvalósult – szintén az epidemiológiai átmenet hangsúlyos magyarázó tényezői éppúgy, mint a családi állapot vagy a nők jellemzően jobb genetikája és az egészségügyi problémákkal szembeni tudatosabb viszonya.⁵⁵

Ron Lesthaege és Dirk van de Kaa 1986-ban fogalmazta meg elméletét a második demográfiai átmenetről.⁵⁶ Az elsővel szemben, amelyet – mint indokolták – alapvetően a termelési technológiák megváltozása és a gyermekek csökkent hasznossága váltott ki, minőségi különbséget jelent, hogy a másodiknál az individuális és a posztindusztriális változások együttesen fejtik ki hatásukat. David Reher szerint viszont az első átmenet idején az emberek a demográfiai viselkedésüket a külvilág impulzusaihoz kezdték igazítani, ami a második átmenet idején is érvényesül.⁵⁷ Lesthaege és Van de Kaa szerint a *baby boom*ot követő visszaeséstől, tehát az 1960-as évek közepétől számított folyamat jelezte individuális értékváltozás mögött a hagyományos nemi szerepek átalakulása, valamint az egyén életében, önérvényesítésében megnyíló lehetőségeknek a korábbiaknál sokkal nagyobb száma áll. Szemléletesebb megfogalmazásuk szerint, a gyermekkirályt trónfosztották, és az egyén jogai és önmegvalósítása került a középpontba. Ennek következtében az egyének életében későbbre tolódott a házasságkötés, sokszínűbbé váltak a háztartás- és családformációk, és a nők nagyobb arányban léptek be a munkaerőpiacra, ami fokozta a munka- és gyermekvállalás között húzóó feszültséget.⁵⁸

⁵¹ Szentgáli 1991: 21–28. Tájékoztató: Bengtsson–Dribe 2006, 2014; Bengtsson–Campbell–Lee et al. 2004; Bras 2014; Breschi–Esposito–Mazzoni–Pozzi 2014; Breschi–Fornasin–Manfredi 2013; Cummins 2009; Dribe–Oris–Puzzi 2014; Dribe–Scalone 2010, 2014; Öri 2003, 2006, 2007; Öri–Pakot 2015; Pakot 2013, 2014, 2015, 2016; Pakot–Öri 2015; Reher 1999; Reher–Sanz–Gimeno 2007; Van Bavel 2004; Van Bavel–Kok 2004.

⁵² Öri–Spéder 2020: 482.

⁵³ Caldwell 2006: 160–161.

⁵⁴ Tomka 2009: 47–48.

⁵⁵ McKeown 1976: 152–154; Tomka 2009: 66–69. Erre jó példa a *Magyar Világhíradó* 430. (1932. május): Az Országos Tejpropaganda Bizottság tejujzonnája a Nemzeti Gyermekhétén c. adása: <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=212> – utolsó letöltés: 2021. január 18.

⁵⁶ Caldwell 2006: 312.

⁵⁷ Reher 1999.

⁵⁸ Caldwell 2006: 312, 252; Tomka 2009: 81–82.

Amellett, hogy a második demográfiai átmenet elméletében nagyobb hangsúlyt kapnak a kulturális elemek, a munkaerő, különösen a fiatal munkaerő egzisztenciális bizonytalanságának is fontos szerep jut. Kritikusai szerint viszont a demográfiai jelző vitatható, hiszen az elsőhöz képest sokkal markánsabban jelennek meg az új gazdasági és kulturális elemek, holott már az első esetében is ezek összhatásáról volt szó. Mindemellett pedig az átmenet fogalmának és tagolásának használata is túlzott magabiztosságot sugall, hiszen nem látjuk a végét, mert benne élünk.⁵⁹

Ahogy az első átmenet kapcsán, úgy itt is számos, a folyamatok jobb megértését segítő elgondolás született. Az oktatás, a női önmegvalósítás családanyai szerepen kívüli lehetőségei, a házasság rousselei modelljeinek pluralitása,⁶⁰ ezeknek az egyénre ható szocializációs és pszichés hatásai különböző hangsúlyokkal, de mind magyarázzák az eltérő társadalmi rétegek számára is közös nevezőt, az alacsony fertilitást.⁶¹ Kohler és Kohler számításai szerint kifejezetten a munkanélküli nők és a kiemelkedően magas arányban munkanélküliség sújtotta területeken élők körében figyelhető meg a magasabb fertilitás.⁶² A hatvanas években bekövetkező váltás technikai oldala, hogy a fogamzásgátlók lehetővé tették a gyermekvállalás tervezésének pontosabb, kiszámíthatóbb ütemezését, ami egyben a második átmenet globalitását és egyidejűségét segítette elő.⁶³ Tekintve, hogy mélyen a mai életünk része, a demográfiai átmenetet jellemző termékenység kapcsán néhány jövőt illető feltételezés is született. John Bongaarts szerint egy-egy nőnek vélhetően két gyermeke lesz, de egyáltalán nem biztos, hogy attól, akivel együtt fog élni. Alison McIntosh a termékenység alakulását tekintve ugyancsak bizakodó, viszont úgy véli, hogy a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének problémáit a piacnak előbb meg kell válaszolnia.⁶⁴

A második demográfiai átmenet során a morbiditási és mortalitási minták átalakultak, háttérbe szorultak a fertőző betegségek és az élettartam megnövekedésével nőtt a degeneratív betegségek aránya. Az 1970-es évektől terjedő kardiovaszkuláris forradalom az 1990-es évektől Kelet-Közép-Európában is egyre jobban utat tört, amit az orvostudomány 20. század végi fejlődése szintén erősített.⁶⁵ A második demográfiai átmenet kapcsán a migráció alakulása kapott és kap egyre nagyobb hangsúlyt. Ennek demográfiai szerepe éppolyan meghatározó, mint a termékenység és a halálozásé, tekintve, hogy a társadalom nagyságát és szerkezetét (különösen korszerkezetét) jelentős mértékben alakítja. A migráció

⁵⁹ Caldwell 2006: 330–331, 356; Tomka 2009: 83.

⁶⁰ Louis Roussel szerint a házasságoknak négyféle modellje különíthető el, így a *tradicionális*, az egyéni érzelmeken alapuló, életre szóló *szövetség*, az ugyancsak az egyéni érzelmeken alapuló, de csak a szerelem végéig tartó *összeolvadás*, valamint a pillanatnyi érzelmeket és szórakozást szolgáló *társulásházasság*. Ismertetését lásd: Tárkányi 2008: 422.

⁶¹ Caldwell 2006: 343–347; Tárkányi 2008: 433–436.

⁶² Kohler–Kohler 2002: 233–262.

⁶³ Bongaarts–Watkins 1996: 639–682; Caldwell 2006: 266.

⁶⁴ Caldwell 2006: 316–317, 333.

⁶⁵ Őri–Spéder 2020: 502–506; Tomka 2009: 66.

számtalan tényezője közül érdemes szem előtt tartanunk, hogy tisztán gazdasági vándorlásról inkább csak országokon belül beszélhetünk, de a nemzetközi migrációban már politikai, nyelvi, kulturális és földrajzi tényezők is szerepet játszanak.⁶⁶ Gazdasági és társadalmi hatásai a globalizációkutatás egyik legfontosabb kérdésének tekinthetők, de egyelőre a demográfiai és szociológiai kutatások terén.

KÖVETKEZTETÉSEK

A 18. század óta a térben való gondolkodás új, globális orientációjú sémái, a régiók szerepe és kapcsolata egymással egyre nagyobb jelentőséget nyertek. A javakért versengő nemzetekről és régiókról szóló diskurzusok a demográfiai régiók gondolatrendszerét építették ki, majd finomították, illetve finomítják. A régiók szerinti eltérésekre fektetett hangsúly, az egymásra hatás feltérképezése, a benne rejlő lehetőségek feltárása máig mozgatja a globális és lokális fejlődési szinteken vizsgálódó kutatókat.

Malthus és Ricardo régiók szerint különítette el a demográfiai viselkedés mintázatait, sőt Malthus a megelőző és tényleges népesedési fékek alapján kifejezetten az erkölcsi fejlettség különböző szintjein álló régiókról beszélt. Bár a demográfiai viselkedés térbeli mintázatainak alapulvétele végigkísérte a népesedés változásáról szóló gondolkodást, nagyobb hangsúlyt mégis a demográfiai átmenet elméletének megfogalmazásakor, majd az 1960-as években nyert, amikor John Hajnal a házassági minták alapján újra felelevenítette a történeti régiók szerepét. Peter Laslett többek közt ennek hatására dolgozta ki, majd finomította háztartás-tipológiáját, amely a Szentpétervár–Trieszt vonal helyett már nyugat-, nyugati-közép-, mediterrán és kelet-európai régiókban gondolkodott. Sőt ennél is fontosabbnak tekinthető megállapításra jutott, amikor hangsúlyozta, hogy az egyértelmű határok helyett tendenciákról és valószínűségekről érdemes beszélnünk. Ez persze közel sem kívánja azt sugallni, hogy Hajnal éles választóvonalban gondolkodott volna, inkább egy hajlékony sávban, de ettől még kétosztatú struktúrát teremtett, és ennyiben ez sokkal élesebb volt, mint a lasletti modell.⁶⁷ Laslett (később Hammellel együtt jegyzett) háztartás-tipológiája, amelyet a nominális háztartás-összeírásokat feldolgozó cambridge-i Népeség és Társadalmi Struktúra Kutatócsoportja keretében dolgozott ki, jobban illeszkedett a történeti régió-koncepciókhoz. Magyarországon elsőként a dél-dunántúli Alsónyék és Kölked adatait elemezték egy-egy véletlenszerűen fennmaradt összeírásnak köszönhetően.⁶⁸ Ahogy azonban az új eredmények megszülettek, tehát már az 1980-as évek elején, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hagyományos morfológiai megközelítés válságba került. A régió Európában elfoglalt köztes helyzetét ismétlő következtetések már nem szültek releváns többletet, miközben az is egy-

⁶⁶ Tomka 2009: 69–80.

⁶⁷ Melegh 2014: 23–45.

⁶⁸ Andorka [1977] 2001: 148–149; Husz 2000.

értelmű, hogy az eddigi kutatások még csak reprezentatívnak sem nevezhetők, ha megnézzük, hogy akár Magyarországon, akár tágabban véve Kelet-Közép-Európában, a források nyújtotta lehetőségekhez mérten alig készült el feldolgozás. Hiába fogalmazódik meg újra és újra az interdiszciplináris együttműködés igénye, a makrostruktúrákhoz igazodó, egyoldalú feldolgozások rendre hiányérzetet szülnek. Nem lehet kielégítőnek tekinteni például Alain Macfarlane azon következtetését sem, hogy Kelet-Európa az Európán kívüli régiókhoz hasonló paraszti társadalom volt, miképp Jack Goody eurázsiai léptékben homogénnek tetsző családszervei is inkább módszertani kritikaként értékelhetők.⁶⁹

A régiók problematikájához tartozik dinamikus változásuk kérdése is. Ha csak a fent bemutatott folyamatokat vesszük sorra, láthatjuk, hogy a régiók is gyakran és rugalmasan alakulnak. A globális folyamatok magyarázatának igényére nem jelenthet választ a történeti mikrodemográfia, amely a helyi társadalmi kapcsolatokban keresi a lokális demográfiai fejlődés magyarázatát, és közben elfordul az Európán belüli regionális modellektől.⁷⁰ Bár Caldwell leírta, hogy a területi felosztások nem működnek,⁷¹ mégis, az észlelhető különbségek rendezésének és láttatásának elemi történeti igénye nem engedi, hogy ilyen szélsőséges következtetésre jussunk. Vagyis mindenképp kellene olyan utat találunk, amely megvalósítja az egyes mikro-, mezo- és makrorégiók közötti léptékváltást, s miközben mélységében is magyarázni kívánja az eltérő szintek közötti folyamatokat, nem válik darabossá vagy egyszerűen sablonossá.⁷²

Mikolaj Szołtysek, Bartosz Ogórek és Siegfried Gruber a *Population Studies* című szaklapban 2020 novemberében publikált tanulmányukban⁷³ újabb válszakokat keresnek ezekre a problémákra. Nagy hangsúlyt helyeznek arra a következtetésükre, hogy a regionális különbségek heterogenitásának a háztartásvizsgálatokban meghatározó a szerepük, és újra felteszik azt a többek által már feszegetett kérdést, hogy van-e középút az általános globális elméletek és az egyedi leírások között. Meglátásuk szerint a történelmi háztartás-alakítási magatartások valódi, téralapú elmélete még várat magára, de addig is a háztartás-tipológia hiányaira kívánják ráirányítani a figyelmet. Szołtysek és szerzőtársai ugyanis úgy vélik, hogy az eddigi tipologizálás nem figyelt fel a területi vonatkozásokra, így viszont

⁶⁹ Melegh 2014: 44–46.

⁷⁰ Melegh 2014: 47–48.

⁷¹ Caldwell 2006: 355–356.

⁷² Leginkább úgy elegáns, ha ehhez a magam példáját hozom, amikor dél-dunántúli születésszabályozásról írok, miközben hét ormánsági és három völgyeségi település adatait dolgoztam fel (Koloh 2018b). Ez a gyakorlat azonban nemzetközi szinten is általánosan bevett a történeti demográfiai szakirodalomban, miközben nyilvánvaló, hogy néhány település közel sem reprezentál egy régiót. Nem volt korábban jellemző, ha megnézzük például Andorka Rudolf történeti demográfiai tanulmányainak címét, zömükben konkrétan megnevezett településekre vonatkoztak, és vajszlói és besencei eredményeit is csupán adalékoknak titulálta – valószínűleg nem szerzői szerénységéből (Andorka 2001).

⁷³ Szołtysek–Ogórek–Gruber 2020.

közel sem meglepő, hogy a következtetések globális szinten már vagy bizonytalanok, vagy túlságosan átfogók.⁷⁴

De menjünk tovább, és nézzük a probléma gyökerét. Ha végiggondoljuk, hogy mitől legitim egy kutatás, egyértelműen kiderül, hogy a problémacentrikus kérdésfelvetéstől. Simmons és Piché globalizációkutatási tanácsai is világossá teszik, hogy konkrét kutatási célkitűzéseink leginkább a mikrovizsgálatok talaján hozhatnak új eredményt, és emiatt lesz hatványozottan értékesebb minden olyan forrás és módszer, amely ezt segíti elő a változások okainak és folyamatának feltárásával.⁷⁵ A globalizációörténeti szemléletmód érvényesítésének kulcsa a léptékváltás alkalmazásának módjában áll. A demográfiai átmenet elmélete lényeges minőségi különbségekre mutat rá – csak éppen a lépték válik túlméretezetté. Ezt tükrözi az is, hogy a sablonos magyarázatok mögötti hatóokok eltérő súlyának kell rendszert alkotnia, és ezáltal válhat a különböző magyarázó okok közötti különbségtétel világossá és jól követhetővé.⁷⁶ Megfontolásra érdemesnek vélem ugyanis a folyamatok mögött álló tényleges egyéni és konkrét társadalmi egységekre szűkített életvilágok mélyfúrásos elemzését, hiszen csak ezek sorától várható további, jobb eredmény: elvégre a léptékváltásnál pontosan ezek hiánya okozza az értelmezési nehézségeket.

Szołtysek és munkatársai a MOSAIC-projekt adatbázisát használták fel számításaihoz. Ez a világ minden részéről háztartási összeírásokat gyűjtő adatbázis egy-egy országon belüli nagyregionális mintavételre épül. A Kárpát-medencei adatokat hatalmas energiabefektetéssel Őri Péter és Pakot Levente rögzítette.⁷⁷ Nem túlzás a nagyság és a szakmai profizmus legmagasabb jelzőivel illetni a bárki számára hozzáférhető adatbázis mögött rejlő munkát. A történeti Magyarország területére nézve 6584 háztartás, ebben pedig 31 406 ember adatait rögzítették. Regionális összehasonlításként érdemes megnézni, hogy a lengyel Kujávia 2065 háztartása 13 320 fővel, a román Havasalföld 5263 háztartása 21 546 fővel, Ausztria 4156 háztartása 20 036 fővel szerepel. A magyar adatok viszont mind az 1869-es népszámlálás megmaradt íveiről származnak, míg a romániai adatok 1838-ból, az osztrákok 1910-ből. Időben már nehezen, de nagyságrendileg összevethető adatbázisok együttese gazdagítja az amúgy még mindig bővülő MOSAIC-projektet.⁷⁸ A magyar adatbázis új, társadalomtörténetileg eddig nem vagy kevésbé vizsgált településeket emelt ki. A területi, felekezeti és etnikai reprezentativitás követelménye ezáltal teljesült, de idővel muszáj lesz becsatornázni ezeket a társadalomtörténeti kutatásba is, mert például Kecskemét és Mohács kivételével kevés a vonatkozó történeti kutatás.⁷⁹

⁷⁴ Szołtysek–Ogórek–Gruber 2020.

⁷⁵ Simmons–Piché 2002: 111–112.

⁷⁶ Gyáni 2020: 17–36.

⁷⁷ Őri–Pakot 2016.

⁷⁸ Elérhető itt: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files> – utolsó letöltés: 2021. január 19.

⁷⁹ Ez a program a magyar történetírásban lassan egy évszázada megfogalmazódott, lásd Mályusz 1923.

Mindezeket tekintve megállapíthatjuk, hogy miközben a technikai fejlődés adta lehetőségek teljes körű kihasználására törekszünk, elemi erővel törnek felszínre újra azok a problémák, amelyek már régóta kísérik a különböző társadalomtörténeti aldiszciplínák együttműködését. 1980-ban Katus László már-már megnyugtatóan próbálta a történész feladataként megjelölni a különböző eszköztárral és kérdésfelvetéssel dolgozó kutatók (esetében jelesül a történeti demográfusok és történeti statisztikusok) kutatási eredményeinek egységes képpé illesztését. Az elmúlt negyven év legtöbb heroikus eredménye azonban zömében egyéni teljesítmény volt, és nem a különböző területekről érkezők együttműködéséből fakadt, még ha a közös megbeszélések, problémafelvetések és viták ezt elő is segítik. A történeti társadalom képe pedig láthatólag nem *a priori* megközelíthető, hiszen a nagy, átfogó sémák pontosan a lokális jegyeket és finom átmeneteket nyelik le, amelyek ha arányaikban nem feltétlen befolyásolják is az összegző eredményeket, mégis gyakran árulkodó momentumok, amelyek jelentőségüket csak a történész mikroszkópja alatt nyerik el.

Ebben a megközelítésben viszont a globális nézőpont érvényesítése kerül veszélybe, és az eredmények értelmezése a túlzott megkötöttség miatt partikuláris következtetések megfogalmazását engedi meg, hozzávetőleges magabiztossággal. A demográfiai átmenet elmélete globális szempontból leginkább a lehetséges demográfiai magatartásformák összességét, egy közös halmazát jelöli. Olyan ideáltípust tehát, amely egy jól megragadható változást tükröz, miközben a lokális tényezők számos variánsát érvényre juttatja. A különböző változatok, tehát az egyes lokális folyamatok jellemzői viszont nem egymástól a térben messze, a kulturális diffúzió lehetséges határain kívül eső települések összevetéséből rajzolódnak ki. Ehelyett a szorosan reflektált léptékváltással jelentkező hasonlóságok és különbségek összekapcsolása által válnak értelmezhetővé. E megközelítésben a makroléptékű következtetések általánosíthatósága legalább annyira feltételes, mint a mikroléptékűeké, ám ez inkább ösztönző, semmint kiábrándító tény.

Különösképp igaznak tekinthetjük ezt a megállapítást, ha a demográfiai átmenetet a globalizáció folyamata felől közelítjük meg. A makro- és mikroszint összedolgozását ugyanis jelentős mértékben elősegíti a kulturális diffúzió elemeinek mélyebb vizsgálata. A tudatos születésszabályozás mind átfogóbb közösségi elfogadottsága, a fogamzásgátlók használatának terjedése, ezek következtében pedig a fejlett és fejlődő országoknak az 1960-as években mindenhol szinte egy időben megjelenő (újabb) jelentős termékenységszűkülése olyan okok keresésére indít, amelyek a társadalom legtöbb rétegét érintették.⁸⁰ A családméret és a fogamzásgátlás mellett pedig – ahogy az előbbiekkel összhangban Caldwell is figyelmeztet – a nemzeti létszám kérdését is meg kell vizsgálni.

⁸⁰ Caldwell 2001: 109.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf [1977] 2001: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 147–180.
- Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. (Történeti Demográfiai Füzetek 4.) KSH NKI, Budapest.
- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Barclay, Katie 2011: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850*. Manchester University Press, Manchester–New York. DOI: 10.7228/manchester/9780719084904.001.0001.
- Becker, Gary S. 1991: *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2006: Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography* (43.) 4. 727–746. DOI: 10.1353/dem.2006.0030.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The Historical Fertility Transition at the Micro Level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.17.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA. DOI: 10.7551/mitpress/4227.001.0001.
- Bongaarts, John – Watkins, Susan Cotts 1996: Social Interactions and Contemporary Fertility Transitions. *Population and Development Review* (22.) 4. 639–682. DOI: 10.2307/2137804.
- Boserup, Ester 1965: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Earthscan, London.
- Boserup, Ester 1987: Population and Technology in Preindustrial Europe. *Population and Development Review* (13.) 4. 691–701. DOI: 10.2307/1973028.
- Bras, Hilde 2014: Structural and Diffusion Effects in the Dutch Fertility Transition, 1870–1940. *Demographic Research* (30.) 5. 151–186. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.5.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alesso – Manfredi, Matteo 2013: Patterns of reproductive Behavior in Transitional Italy. The Rediscovery of the Italian Fertility Survey of 1961. *Demographic Research* (29.) 44. 1227–1260. DOI: 10.4054/DemRes.2013.29.44.
- Caldwell, John C. 2001: The Globalization of Fertility Behavior. *Population and Development Review* (27.) Supplement, 93–115.
- Caldwell, John C. 2006: *Demographic Transition Theory*. Springer, Dordrecht.
- Chesnais, Jean-Claude 1993: *The Demographic Transition: Stages, Patterns, and Economic Implications*. Clarendon, Oxford.

- Coale, Ansley J. 1973: The Demographic Transition, in: International Union for the Scientific Study of Population: *International Population Conference, Liège, 1973* (1.) 53–72.
- Cummins, Neil 2009: *Marital Fertility and Wealth in Transition Era France, 1750–1850*. Paris School of Economics, Working Papers 16.
- Dányi Dezső 1977: *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon*. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 3.) KSH NKI, Budapest, 5–104.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). In: uő. (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.) KSH NKI, Budapest, 187–231.
- Demény Pál 1968: Early Fertility Decline in Austria–Hungary. A Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* (97.) 2. 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic Status and Fertility Before, During, and After the Demographic Transition. An Introduction. *Demographic Research* (31.) 7. 161–182. DOI: 10.4054/DemRes.2014.31.7.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2010: Detecting Deliberate Fertility Control in Pre-Transitional Populations. Evidence from Six German Villages, 1766–1863. *European Journal of Population* (26.) 4. 411–434. DOI: 10.1007/s10680-010-9208-8.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2014: Social Class and Net Fertility Before, During, and After the Demographic Transition. A Micro-Level Analysis of Sweden 1880–1970. *Demographic Research* (30.) 15. 429–464. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.15.
- Erdei Ferenc 1973: *Parasztok*. Akadémiai, Budapest.
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2019: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*. (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Faragó Tamás 1996: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* (39.) 4. 241–262.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–14.
- Flora, Peter – Alber, Jens 1981: Modernization, Democratization and the Development of the Welfare States in Western Europe. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds): *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds): *Population in History: Essays in Historical Demography*. Edward Arnold, London, 101–143. DOI: 10.4324/9781315127019-7.
- Handwerker, W. Penn. 1983: The First Demographic Transition: an Analysis of Subsistence Choices and Reproductive Consequences, *American Anthropologist* (85.) 1. 5–27. DOI: 10.1525/aa.1983.85.1.02a00010.
- Husz Ildikó 2000: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle* (10.) 2. 81–104.

- Illyés Gyula 1936: *Puszták népe*. Nyugat, Budapest.
- Katus László 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle* (23.) 2. 270–288.
- Knodel, John – Van de Walle, E. 1979. Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Study. *Population and Development Review* (5.) 2. 217–245. DOI: 10.2307/1971824.
- Kohler, Hans-Peter – Kohler, Iliana 2002: Fertility Decline in Russia in the Early and Mid-1990s: the Role of Economic Uncertainty and Labour Market Crises. *European Journal of Population* (18.) 3. 233–262. DOI: 10.4054/MPIDR-WP-2001-013.
- Koloh Gábor 2018a: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békebe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 9–46.
- Koloh Gábor 2018b: *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. (PhD-disszertáció.) ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Koloh Gábor 2020: A trianoni menekültek száma. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest, 11–22.
- Kövér György 2013: Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall* (14.) 54. 5–27.
- Kovács Katalin – Bálint Lajos 2018: Halandóság. In: Monostori Judit – Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 147–175.
- Livi-Bacci, Massimo 1999: *A világ népességének rövid története*. (Osiris könyvtár – Történelem.) Osiris, Budapest.
- Mackenbach J. P. et al. 2003: Widening Socioeconomic Inequalities in Mortality in Six Western European Countries. *International Journal of Epidemiology* (32.) 5. 830–837. DOI: 10.1093/ije/dyg209.
- Mackenbach, J. P. et al. 2015: Trends in Inequalities in Premature Mortality: a Study of 3.2 Million Deaths in 13 European Countries. *Journal of Epidemiology and Community Health* (69.) 3. 207–217. DOI: 10.1136/jech-2014-204450.
- Mályusz Elemér 1923: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* (57.) 1–6. 538–566.
- McKeown, Thomas 1976: *The Modern Rise of Population*. Edward Arnold, London.
- Melegh Attila 2014: Biopolitika, régiók és demográfia. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 23–58.
- Melegh Attila – Óri Péter 2003: A második demográfiai átmenet elmélete. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég, Budapest, 495–523.
- Óri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (Kutatási Jelentések 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. Óri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon.

- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia* (49.) 4. 299–341.
- Öri, Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary: County Pest–Pilis–Solt–Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. (HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare 10.) HDRI, Budapest.
- Öri Péter 2018: A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál) a 19. század végén, a 20. század első felében. *Demográfia* (61.) 1. 53–90. DOI: 10.21543/Dem.61.1.3.
- Öri Péter – Pakot Levente 2015: Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia* (58.) 2–3. 117–144.
- Öri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* (17.) 65. 164–192.
- Öri Péter – Spéder Zsolt 2020: Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statistikai Szemle* (98.) 6. 481–521. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0481.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 95.) KSH NKI Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In: Öri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle* (69.) 6. 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall* (17.) 63. 130–157.
- Pakot, Levente – Öri, Péter 2015: Socioeconomic and Religious Differentials in Marital Fertility During the Fertility Transition: A Micro-Level Study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia. English Edition* (58.) 5. 5–37. DOI: 10.21543/DEE.2015.1.
- Perlitz, Manfred et al. 2010: The Demographic and Economic Transition in Central and Eastern Europe – Management Implications. *Journal of East European Management Studies* (15.) 2. 149–176. DOI: 10.5771/0949-6181-2010-2-149.
- Polgar, Steven 1971: Culture, History, and Population Dynamics. In: Polgar, Steven (ed.): *Culture and Population: A Collection of Current Studies*. Schenkman, Cambridge, MA, 3–8.
- Pollock, Linda 1990: *A Lasting Relationship. Parents and Children over Three Centuries*. University Press of New England, Hanover–London.
- Reher, David S. 1999: Back to the Basics: Mortality and Fertility Interactions During the Demographic Transition. *Continuity and Change* (14.) 1. 9–31. DOI: 10.1017/S0268416099003240.
- Reher, David S. 2004: The Demographic Transition Revisited as a Global Process. *Population, Space and Place* (10.) 1. 19–41. DOI: 10.1002/psp.313.
- Reher, David S. – Sanz-Gimeno, Alberto 2007: Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. *Population and Development Review* (33.) 4. 703–727. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2007.00194.x.

- Rychtaříková, Jitka 2001: Válság vagy átmenet? – Régiók és népesedés (I.). *Régió* (12.) 1. 111–125.
- Simmons, Alan – Piché, Victor 2002: Teaching Migration and Globalisation. *Genus* (58.) 3–4. 109–133.
- Sobotka, Tomáš – Zeman, Kryštof – Kantorová, Vladimíra: 2003: Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population* (19.) 3. 249–277.
- Stone, Lawrence 1977: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Harper & Row, New York.
- Szentgáli Tamás 1991: A demográfiai átmenet elmélete. In: Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. (KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 21–34.
- Szołtysek, Mikołaj – Ogórek, Bartosz – Gruber, Siegfried 2020: Global and Local Correlations of Hajnal's Household Formation Markers in Historical Europe: A Cautionary Tale. *Population Studies* (75.) 1. 67–89. DOI: 10.1080/00324728.2020.1832252.
- Tárkányi Ákos 2008: A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon. *Demográfia* (51.) 4. 406–440.
- Therborn, Göran 1995: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. Sage, London. DOI: 10.4135/9781446222317.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- Tomka Béla 2015: *Szociálpolitika: fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris, Budapest.
- Tsuya, O. Noriko – Wang, Feng – Alter, George – Lee, Z. James (eds) 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA. DOI: 10.7551/mitpress/8162.001.0001.
- Vallin, Jacques – Meslé, France: Convergences and Divergences in Mortality. A New Approach to Health Transition. *Demographic Research Special Collections* (2.) 2. 11–44. DOI: 10.4054/DemRes.2004.S2.2.
- Van Bavel, Jan 2004: Deliberate Birth Spacing Before the Fertility Transition in Europe: Evidence from Nineteenth-century Belgium. *Population Studies* (58.) 1. 95–107. DOI: 10.1080/0032472032000167706.
- Van Poppel, Frans – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – Van Poppel, Frans (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 59–81.
- Weeks, John 2007: *Population. An Introduction to Concepts and Issues* (10th Edition). Thomson Wadsworth, Belmont.
- Wrigley, E. A. 1973: *Népesedés és történelem*. Kossuth, Budapest.